

УДК 37.015.31"19/20":613.42(045)

ВИХОВАННЯ СТАТЕВОЇ ЧИСТОТИ ТА СТРИМАНОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Г. ВАЩЕНКА

Онипченко О. І.

У статті розкриваються погляди відомого українського педагога Г. Ващенко на основні завдання, шляхи та засоби статевого виховання учнівської молоді в дусі національних традицій українського народу, що є запорукою існування здорової української нації, а відтак, і держави. Основна ідея Г. Ващенко щодо статевого виховання – це необхідність усвідомлення міцного зв'язку між статевою мораллю й родинною мораллю, родина повинна залишатися найважливішим інститутом виховання, а також того, що міцна родина – міцна держава.

Ключові слова: Г. Ващенко, стаття, статево виховання, мораль, родина, вітчизняний історико-педагогічний досвід, шляхи, засіб, національне виховання.

В статье раскрываются взгляды известного украинского педагога Г. Ващенко на основные задания, пути и способы полового воспитания ученической молодежи в духе национальных традиций украинского народа, что является основой здоровой украинской нации, и, соответственно, государства. Основная идея Г. Ващенко относительно полового воспитания – это необходимость осознания крепкой взаимосвязи между половой моралью и семейной моралью, семья должна быть важным институтом воспитания, а также того, что крепкая семья – крепкое государство.

Ключевые слова: Г. Ващенко, пол, половое воспитание, мораль, семья, отечественный историко-педагогический опыт, пути, способ, национальное воспитание.

This article reveals views of the famous Ukrainian teacher G. Vashchenko about the main tasks, ways and means of sexual education of the Ukrainian youth in the spirit of the national traditions of the Ukrainian people, which is the basis of existence of the healthy Ukrainian nation and, thus, the state. The main idea of G. Vashchenko about sexual education is the necessity of understanding of the strong ties between sexual morality and family morality; the family should remain the most important educational institution; a close-knit family – a strong state.

Key words: G. Vashchenko, sex, sexual education, morality, family, domestic historical and pedagogical heritage, ways, means, national education.

Ознакою сьогоднішньої системи освіти і виховання є переорієнтація на розвиток людини, її особистісних і моральних якостей. Державні документи з питань національної освітньої політики (Закон України "Про освіту", Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття) передбачають знання і розуміння учнями загальнолюдських та національних цінностей, цінностей сімейного життя, формування моральності, самостійності прийняття рішень, збереження репродуктивного, фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я нації. Розв'язання цих завдань актуалізує нагальну потребу підвищення ефективності всіх напрямів виховання, зокрема й статевого, у сучасному навчально-виховному процесі школи, сім'ї та громадськості.

Як зазначають дослідники, особлива увага до проблем статевого виховання, статевої соціалізації в Україні сьогодні зумовлена кількома причинами, серед яких найважливішими є: прискорений розвиток дітей (акселерація); незадовільний рівень обізнаності неповнолітніх із питань статевої сфери, низька якість та сумнівні шляхи отримання такої інформації (однолітки, вулиця, засоби масової інформації тощо); поширення серед підлітків практики "вільного кохання"; нівелювання моральних цінностей більшістю неповнолітніх та ін. Сучасні соціально-економічні та політичні перетворення породжують протиріччя між вимогами до статевого виховання молоді й неспроможністю більшості соціальних інститутів (сім'ї, навчальних закладів і т. ін.) повноцінно виконувати свої виховні функції. Тому формування статевої культури особистості сьогодні є проблемою

як психолого-педагогічною, так і загальнодержавною. Пошук оптимальних шляхів її розв'язання зумовлює необхідність звернення до вітчизняного історико-педагогічного досвіду щодо теорії і практики статевого виховання школярів [6, с. 3].

Аналіз наукової літератури дозволяє зазначити, що проблему статевого виховання на сучасному етапі вивчають такі вчені, як: Г. П. Бондар, О. В. Василенко, Л. Я. Верб, Т. В. Говорун, С. А. Ізгоров, Д. Н. Ісаєв, В. Е. Каган, Д. В. Колесов, В. П. Кравець, Т. В. Кравченко, Л. Ф. Кулікова, Л. М. Олійник, П. Ф. Постолатьєв, Л. І. Санюкевич, Л. І. Слинко, О. М. Шарган; питанням статевого виховання у 20–30-ті роки ХХ століття присвячені праці А. А. Єфімова, А. С. Макаренка, М. М. Рубінштейна, І. С. Симонова, Л. Я. Сосюри, А. І. Успенського, Б. В. Цуккера.

Характерною особливістю розвитку історико-педагогічного пізнання в Україні на сучасному етапі є зростання наукового інтересу до періоду 20–30-х рр. ХХ століття, що підтверджено розробками вчених (Н. Гупан, Н. Дічек, О. Радул, О. Сухомлинська) та низкою дисертаційних досліджень (В. Виноградова-Бондаренко (2001), Л. Дуднік (2002), В. Лук'янова (2002), М. Крук (2004), С. Мазуренко (2004), Г. Черненко (2005), Т. Кравченко (2009) тощо) з проблем розвитку педагогічної науки, освіти та виховання виокремленого періоду.

Означений період характеризується тим, що відбувалися кардинальні зміни у соціально-економічному та освітньо-культурному розвитку Української Соціалістичної Радянської Республіки, відбувалося встановлення радянської моделі суспільства, утвердження державності, створення органів влади нового типу, реформування освітньої галузі, що сприяло проведенню суспільно-економічних та соціокультурних перетворень. Саме у контексті цих змін здійснювалося виховання дітей та молоді, зокрема й статево, що обґрунтовувалося у наукових розвідках і теоретичних розробках означеного періоду. Наукова позиція окремих авторів відомо сьогодні як завдяки працям із загальних педагогічних проблем, так і з питань статевого виховання (П. Блонський, Л. Виготський, М. Рубінштейн, Г. Сорохтін). Праці інших учених (Д. Азбукін, К. Веселовська, А. Залкінд, А. Єфімов, А. Лобус, Л. Сосюра) були видрукувані лише у 20–30-ті рр. і до сьогодні лишались маловідомими, забутими внаслідок ідеологічного впливу на освіту, навчання і виховання молоді у визначений і наступні періоди [6, с. 3].

Таким чином, успішне вирішення проблем статевого виховання дітей та підлітків можливе лише за умови глибокого й всебічного знання досвіду шкільної освіти і шкільного виховання минулого як на терені нашої Вітчизни, так і за кордоном. З огляду на це особливий інтерес становить спадщина (зокрема, твори "Виховання волі і характеру" (1952), "Виховний ідеал" (Полтава, 1994), "За здорову і свідому українську родину", "Виховання статевої чистоти та стриманості" тощо) видатного українського педагога Григорія Григоровича Ващенка (1878–1967), в якій міститься чимало ідей про освіту й виховання, зокрема й статевого, які в критичному осмисленні можуть бути успішно використані в сучасних умовах розвитку шкільної освіти в Україні.

Як зазначає відомий педагог, у всіх формах виховання необхідно чітко усвідомлювати його мету, або той виховний ідеал, який має бути реалізований у процесі виховання. Визначаючи основною метою виховання української молоді – служіння Богові й Батьківщині, Г. Ващенко обґрунтував і найважливіші риси, які необхідно виховувати в українській молоді, – ідеалістично-релігійний світогляд, який, у свою чергу, має особливе значення для формування волі й характеру і взагалі поведінки людини, любов до Батьківщини, високу й безкомпромісну принциповість, мужність, чесність, людяність і гуманізм, альтруїзм і солідарність, дисциплінованість, працелюбність, здоровий оптимізм, рішучість, пошану до батьків і старших, стриманість у статевому житті і фізичних насолодах [1, с. 183–189].

Мета статті – показати погляди відомого українського педагога Г. Ващенка на основні завдання, шляхи та засоби статевого виховання учнівської молоді в дусі національних традицій українського народу, необхідність усвідомлення міцного зв'язку між статевою мораллю й родинною мораллю, оскільки родина повинна залишатися найважливішим інститутом виховання, а також того, що міцна родина є запорукою існування здорової української нації, а відтак, і міцної держави.

Г. Ващенко засуджує так звану "теорію склянки води", яка ширилась на початку більшовицької революції на теренах СРСР й розглядала статеві відносини як

виключно фізіологічний процес, "у якому нема нічого, як тоді казали, "містичного", або духовного" [2, с. 102].

Слід зазначити, що "теорія склянки води" набула піку популярності в 20-ті роки ХХ століття, про неї писала преса, їй присвячувалися комсомольські диспути. Своєрідні маніфестації нового руху проходили в Москві, Петрограді, Одесі та інших великих містах Радянської республіки. Після Жовтневої революції почалося руйнування багатьох традицій як у громадській сфері, так і в сфері особистого життя, намагалися змінити сексуальну мораль та погляди на традиційну сім'ю. Як наголошували соціальні плакати тих часів: "Каждый комсомолец может и должен удовлетворять свои половые стремления", "Каждая комсомолка обязана идти ему навстречу, иначе она мещанка". Секс визнавався такою ж природною потребою, як сон, їжа і тому подібне. Прекрасні почуття, що прославлялися поетами срібного віку, всіляко висміювалися, так само як і всі інші пережитки минулого буржуазного побуту [6; 7].

Авторство цієї теорії часто необґрунтовано приписують Інесі Армант, Кларі Цеткін та Олександрі Коллонтай, які хоч і висловлювали вільні феміністичні погляди, але не доводили їх до "склянки води". Так, О. Коллонтай у своїх теоретичних працях захищала "крилатий Ерос" (духовну близькість) на противагу "безкрилого Еросу" (чисто фізіологічного потягу).

Сама фраза "склянка води" вперше з'явилася в біографії Фредеріка Шопена, яку написав Ференц Лист в середині ХІХ століття (1852), ці слова належали подрузі Шопена, головній жінці-емансіпантці того часу, Аврорі Дюдеван: "Кохання, як склянка води, дається тому, хто її просить" [6; 7].

Таким чином, зазначає Г. Ващенко, за новою теорією статеві відносини зводяться до будь-яких інстинктів людини або тварини. "Подібно до того, як людина, відчуваючи спрагу, випиває склянку води, так само вона, відчувши в собі дію статевого інстинкту, задовольняє його через стосунки з особою другої статі". Ця "теорія", свідчить відомий педагог, швидко дала наслідки: на вулицях великих міст почали з'являтися навіть голі люди з плакатами "геть сором!" [2, с. 102].

Будучи глибоко віруючою людиною, Г. Ващенко з великими сумом підкреслює той факт, що церковне одруження стало рідкісним винятком, оскільки більшовики переслідували церкву й тих, хто дотримувався її законів. Замість вінчання люди записувались в ЗАГС-і (запис громадського стану), але цей запис фактично "не зобов'язував до вірності", тому люди дуже легко записувались й так само легко розводились. Навіть бували випадки, що жінка й чоловік розходились через тиждень після запису, а бувало й таке, що розійшовшись, знов записувались. Таким чином, свідчить відомий педагог, родина розпадалась, а разом з тим занепадала й статева мораль.

Проводячи аналогію між життям тварин та життям людей, Г. Ващенко поділяв погляд на статеві почуття, що були висловлені французьким психологом Рібо, який визнавав, що статеве почуття в своєму розвитку проходять три стадії: перша – це голий інстинкт, не ускладнений якимись іншими емоціями (властивий як нижчим тваринам, "переважно комахам", так і деяким людям з примітивною і патологічною психікою); другій стадії розвитку властивий інстинкт, що побуджений почуттям ніжності або симпатії, такий характер мають статеве почуття у вищих тварин, особливо тих, що живуть парами, як деякі хижакі, птахи, "яким притаманні взаємна прив'язаність і така ж стадія властива більшості людей" [2, с. 104].

Нарешті, третя, найвища стадія, зазначає Г. Ващенко – це є ідеальне, або платонічне, кохання. При цьому фізіологічні моменти відступають на задній план, а на передній виступають взаємна ідеалізація, радість духовного єднання, спільні ідеї тощо.

Далі Г. Ващенко погоджується, що схема розвитку статевого почуття, накреслена Рібо, цілком підтверджується історією людства: спочатку, коли люди жили великими групами, у статевих відносинах переважали інстинкти, але з появою родини значно підноситься почуття кохання, адже спільне життя чоловіка й жінки, спільна праця, піклування про дітей, спільні радощі й горе зближують їх і спонукають до взаємного розуміння й підтримки, а разом з тим люди починають розуміти, яку велику роль в житті громадському й державному має родина. Внаслідок цього, зазначає відомий педагог, ще на ранніх ступенях культурного

розвитку людства формується статевая мораль, що вводить статеве життя людини в певні норми.

На переконання Г. Ващенка, якщо життя тварини регулюється інстинктами, зокрема статевий інстинкт діє у тварин у певні періоди; "він ніби самою природою уведений в певні норми", то у людини інстинкти не діють з такою чіткістю, як у тварин, і не регулюють їх життя. Оскільки людина має свободну волю, сумління і сама спрямовує своє життя, тому інстинкти людини (чи то інстинкт харчування або статевий інстинкт), не маючи в собі достатньої регулюючої сили, і не будучи опановані людиною, можуть призвести до фізичного й морального розкладу.

Таким чином, зазначає Г. Ващенко, статевая мораль, вимагаючи від людини чистоти і стриманості, стоїть на сторожі як фізичного, так і морального здоров'я людини.

Цінним, на наш погляд є думка відомого педагога про те, що зі статевою мораллю міцно зв'язана родинна мораль, основна вимога якої – вірність у подружньому житті – є кінцевою умовою міцності родини. Навпаки, зрада руйнує родину, спричиняє до ревнощів і сварок між чоловіком і жінкою, до занедбання родинних обов'язків, зокрема обов'язків щодо виховання дітей.

Крім того, підкреслює Г. Ващенко, подружня вірність збагачує життя людини високими переживаннями суто духовного характеру. "На задній план відступають тваринні, скороминучі радощі, на місце їх стають радощі духовні: взаємне духовне єднання, пошана, взаємна підтримка" [2, с. 105].

Відступає на задній план фізична краса, зазначає відомий педагог: її замінює краса духовна, тому справжня подружня любов не тільки не послаблюється, а навіть посилюється з роками і набуває своєрідної краси. В людей, що зберігають таку любов до старості, завмирання статевого інстинкту не зменшує любові, а надає їй особливого характеру; милими й дорогими здаються навіть старечі зморшки, бо вони свідчать про довгі роки мирного й дружнього життя, вкупі пережитих радощів і горя.

Отже, наголошує Г. Ващенко, передова частина людства, що вела його вперед по шляху культури й цивілізації, давно зрозуміла все це і тому боролась за статевою й родинну мораль.

Переконливою ілюстрацією цієї думки Г. Ващенко вважає поеми Гомера "Іліада" та "Одіссея", де йдеться про ніжну любов Гектора й Андромахи, що з сином на руках і з сльозами на очах проводить свого чоловіка-героя в бій з нещадними ворогами, а в особі Пенелопи зображена незламна вірність жінки чоловікові, що разом з іншими героями-греками пішов у похід. До неї сватаються десятки молодих людей і вимагають, щоб вона нарешті вибрала когось із них собі за чоловіка, але Пенелопа залишається вірною Одісееві, не вірить у його смерть і чекає на його повернення. Водночас, відомий педагог констатує, що висока родинна мораль зобов'язувала переважно жінок і менше зобов'язувала чоловіків: Одіссея, що мав таку вірну дружину, сам не був вірним їй; не стримували себе також ні Агамемнон, ні Ахілл, що розсварилися і мало не призвели до поразки грецького війська через полонянку Брізеїду.

Але найбільш вражає, зазначає відомий педагог, сувора статевая й родинна мораль, яка була в римлян, про що, між іншим, свідчить приклад Лукреції, що заколола себе, щоб тільки не зрадити чоловіка. Показуючи на прикладі римлян, яке велике значення для суспільства й держави має здорова, побудована на міцних моральних засадах родина, Г. Ващенко проводить аналогію між розкладом римської родини й розкладом населення з поступовим падінням Римської імперії.

На переконання Г. Ващенка, від цілковитого занепаду державу врятувало християнство, що поширилось в середні віки серед народів Європи (германці, кельти, слов'яни) на початку середніх віків та принесло їм освіту й цивілізацію, зокрема в питаннях відносин статі, а також християнську мораль взагалі і статевою та родинну зокрема. "Характерною рисою цієї моралі, якою вона виявилась у середні віки, була повна перевага духу над тілом, радощів духовних над радощами тілесними. Звідси аскетизм, велика кількість монастирів, що мали могутній вплив на населення" [2, с. 107].

Така моральна атмосфера, на думку відомого педагога, безпосередньо впливає на родинні й статеві відносини і, навіть, на саме почуття кохання, що набуло нових форм, наприклад: так зване лицарське кохання, яке проявлялось

у тому, що лицар кохав "даму серця" чистою, ідеальною любов'ю, навіть не маючи на думці колись зійтись з нею, в ім'я якої виконував чудеса хоробрості, змагався на турнірах тощо.

Стосовно нової літератури Г. Ващенко зазначає, що вона в зображенні кохання, з одного боку, стояла на засадах високої моралі, уникаючи брутальних оголених сцен кохання, наділяючи позитивних героїв високими моральними рисами, але, з іншого боку, поряд з цим з'являється й "брукова література, розрахована на розпалювання у читачів найнижчих інстинктів", а "основна причина цього – матеріалізація життя й світогляду" [2, с. 108].

Продовжуючи аналізувати загальносвітові тенденції розвитку статевої моралі, Г. Ващенко висвітлює питання розвитку статевої й родинної моралі в Україні. Він відзначає, що в українській родині жінка відіграє велику роль, що безпосередньо відбито і в українському фольклорі. Така форма родинного життя, вважає відомий педагог, сприяла естетизації побуту, налагоджувала відносини в родині і суспільстві, ушляхетнювала статеві почуття і відносини, сприяла тому, що в них визначне місце посідають не фізіологічні, а духовні елементи. Старовинні весільні звичаї, що дійшли до нашого часу, на переконання Г. Ващенка, свідчать, що народна мораль стояла на сторожі міцної родини, заснованої на взаємній любові та вірності чоловіка й жінки, а християнство піднесло ще на вищий рівень статево мораль українців, високі риси якої дуже яскраво відбиті в наших народних піснях, зокрема піснях про кохання. В них відбиваються найрізноманітніші переживання: радість, ревності, нещасне кохання, туга за милим чи милою тощо. Але у всіх цих переживаннях, підкреслює відомий педагог, перше місце посідає духовна сторона, а моменти фізіологічні посідають другорядне місце або зовсім не згадуються.

На цьому ґрунті скромності, стриманості й вірності, зазначає Г. Ващенко, створюється здорова родина і, в першу чергу, щирі відносини між чоловіком і жінкою. А здорова родина є основою здорового державного життя й однією з найважливіших передумов нормального виховання молоді.

Отже, підводить підсумки відомий педагог, приходимо до висновку, що українську молодь треба виховувати в душі статевої чистоти і стриманості. Це зовсім не означає, щоб українська молодь складалась із аскетів (оскільки аскетизм не є обов'язковий для християнина: справжнім аскетом може бути лише людина, до цього покликана), але "кожний українець мусить бути моральним у душі української традиційної моралі, заснованій на засадах християнства", оскільки "це потрібне і для особи, і для суспільства" і, як вже раніше "ми вказували на те, що статева розпущеність приводить до розкладу родини, а розклад родини до розкладу держави" [2, с. 110].

Особливого значення Г. Ващенко надавав методиці статевого виховання, зазначаючи, що вона включає в себе багато труднощів. По-перше, треба пам'ятати, що статево інстинкт дуже легко збуджується через зовнішні відчуття, через уяву, напої, їжу, розмови на еротичні теми, малюнки, читання брудної літератури, кіно, тому необхідно дбати про здорове оточення молоді. У родині "треба дбати про те, щоб молода людина з наймолодших років була свідком добрих, високоморальних відношень між батьками, зате вона не мусить бути свідком сексуальних сцен, ... щоб до рук не потрапляла брудна література, ... а навпаки, треба заохочувати до читання високоморальної літератури, яка в зображенні кохання уникає всього брутального, а подає образки високої справжньої людської любові з її радощами і горем" [2, с. 111].

По-друге, велику профілактичну роль у галузі статевого виховання має упорядкований гігієнічний образ життя (заняття фізичними вправами), які, оздоровлюючи тіло людини, разом з тим оздоровлюють і її дух.

По-третє, велику й позитивну роль у статево вихованні має систематична, регулярна праця. Лінь, вважає Г. Ващенко, часто буває ґрунтом для моральної розпусти, оскільки в голову нічим не зайнятої людини легко приходять всілякі нездорові думки, що потім переходять у дію. Навпаки, коли людина працює, її духовні й фізичні сили концентруються на чомусь корисному й потрібному, в душі тоді не залишається місця для нездорових і аморальних думок та образів.

А ще більшого значення, наголошує відомий педагог, має ідейна праця, яка концентрує всі сили в певному високо позитивному напрямку й не припустить, щоб якась аморальна думка оволоділа нею.

Але основою статевого, як і будь-якого іншого виховання молоді, на глибоке переконання Г. Ващенко, мусить бути релігія, в світлі якої людина розуміє, що таке добро, а що зло. Вона підносить дух людини, дає їй можливість і силу панувати над своїми пристрастями.

У процесі самореалізації людина відчуває природну необхідність підніматися над своїм біологічним началом, їй властиве прагнення висоти. Цим вона не тільки заявляє про свою людяність й окремішність у природі, про свою богоподібність, але й знаходить у цьому прагненні головний ресурс життєвих сил. А відтак на цьому шляху людина "творить вартості, що підносять її над світом матеріальним", – зазначає Г. Ващенко, – і "творить тому, що має безсмертну душу, яка споріднює її з Вищим Світом". Весь поступ людства, на його думку, "... є перехід від стану напівтваринного, в якому домінує переважно фізична природа і її фізичні потреби, до стану, в якому все більшу роль посідає природа духовна та її інтереси" [7, с. 9].

Спадщина Г. Ващенко ще чекає на своє глибинне і системне вивчення. Потреба в ньому зростатиме залежно від темпів нашого духовного, національного і демократичного поступу. Як вже про те мовилося, значущість цього педагога полягає у тому, що він, як ніхто інший у ХХ ст., увібрав у себе багатовікову українську педагогіку, оберігав її і розвивав далі. І, власне, у цьому сенсі можемо стверджувати, що його педагогічна спадщина містить у собі цілісну систему поглядів на освіту й виховання молоді. Відтак освоєння цієї спадщини означає повернення нашої педагогіки до самої себе, до втраченої власної ідентичності, природної рівноваги і гармонії, а відтак і до єдності з власною традицією та зі світовою педагогічною думкою.

Таким чином, сучасний стан статевої соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків, нерозв'язаність багатьох проблем дають підстави говорити про необхідність ґрунтовного і всебічного вивчення багатого досвіду статевого виховання в історії соціальної педагогіки з метою інтеріоризації досвіду минулих поколінь, потребою здійснення цілісного аналізу змісту, форм і механізмів статевої соціалізації в контексті історичної ретроспективи.

Література

1. Ващенко Григорій. Виховний ідеал / Г. Ващенко – Полтава : Ред. газ. "Полтавський вісник", 1994. – 191 с.
2. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори / Г. Ващенко. – Дрогобич : Видавнича фірма "Відродження", 1997. – 214 с.
3. Ващенко Г. Виховання волі і характеру : підруч. для педагогів / Г. Ващенко ; редкол. : А. Алексюк та ін. ; передм. В. Герасименка. – К. : Школяр, 1995. – 385 с.
4. З творчої спадщини великого педагога : Г. Ващенко // Освіта. – 2000. – № 60. – С. 5–6.
5. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – 439 с.
6. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20–30-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Кравченко Т. В. – Кіровоград, 2009. – 20 с.
7. Львівська обласна організація Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенко // Г. Ващенко: повернення в Україну. – 2000.
8. Хархан Г. Д. Ідеї статевого виховання у 20–30 роках ХХ століття в сучасній практиці інтернатного закладу [Електронний ресурс] / Г. Д. Хархан. – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Режим доступу: harhan@ukr.net. – Назва з екрана.
9. <http://dystopia.me/teoria-stakana-vody/>
10. <http://www.jokkey.ru/post289680175/>